

Кальян С. Є.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ Й ІНСТРУМЕНТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Політичне привертало увагу дослідників з найдавніших часів. Упродовж XV — зламу XIX–XX-го століття було здійснено цілий ряд спроб аналізувати сутність та форми політики, політичного процесу (у сучасному розумінні). Якщо одні дослідники (як Н. Макіавеллі) концентрували увагу на авторитарному правлінні, на питаннях впливу правителя на організацію фактично недемократичного політичного процесу, розглядали політику як хитрість, жорстокість, обман та придушення свободи, то інші (Ф. Бекон, Дж. Бентам, Дж. Мілл) наголошували, в одному випадку, на необхідності використання знань в оцінюванні фактів, у іншому, — міркували про корисність (утилітарність) політики.

XIX століття чітко відбило нову тенденцію — зацікавленість у вивченні та аналізі демократичних політичних процесів, що яскраво проявилось у творчості А. де Токвіля, працях В. Джеймса та Дж. Дьюї. Крім того, своєрідним «внеском» XIX століття було те, що К. Маркс та Ф. Енгельс запропонували розглядати основними політичними гравцями, політичними суб'єктами не нації (народи), але класи з їхніми відмінними інтересами, тим самим вказавши, заради кого відбуваються зміни в державах, хто є спрямовуючою силою політичного процесу.

Аналіз спроб з'ясування особливостей проведення політики (її цілей, засобів, суб'єктів та об'єктів) та спроби аналізу особливостей

політичного процесу дають змогу виділити період XV — зламу XIX–XX-го століття як перший етап у становленні підходів до аналізу політики й політичного процесу з позицій світськості, коли фактично були закладені перші «цеглинки» в основу, на якій у XX столітті постали новітні підходи до аналізу політичного процесу.

У XX столітті з'явилися перші спроби побудови «розгорнутої та спеціалізованої» теорії політичного процесу¹. Тут варто, передовсім, звернути увагу на роботи В. Парето та А. Бентлі. Зокрема, — на працю В. Парето «Трактат із загальної соціології», що підвело Й. Шумпетера до висновку про те, що саме В. Парето є основоположником сучасної «соціології політичного процесу»². В. Парето в основу своєї теорії поклав поняття «еліти» як суб'єкта і рушійної сили політичного процесу. На його твердження, еліті протистоїть контреліта та переважно пасивний народ.

Стосовно ж А. Бентлі та його праці «Процес урядування», то в ній була розроблена концепція «груп інтересів». Ця праця здійснила «справжню революцію у розвитку теорії політичного процесу»³. Вона виявилася одним з перших немарксистських витрактувань динаміки соціального процесу та інтерпретації політичного процесу як взаємного тиску соціальних груп у боротьбі за державну владу. А. Бентлі вказував, що фактично політичний процес охоплює два типи стосунків: з одного боку — неформальні, реальні та групові, а з іншого — похідні, офіційно-інституційні, які є насправді проекцією групових інтересів, що надає державним інститутам вигляду одного з багатьох видів «груп інтересів»⁴. Крім того, А. Бентлі показав, що процес держуправління не є чимось недиференційованим: у межах його структури існують субпроцеси — законодавчий, виконавчий та судовий⁵.

Початок XX століття засвідчив, що аналіз політики, політичних процесів відбувався, передовсім, з опорою на інституційний (до 20–30-х років) підхід, згодом — на біхевіоралістський, і зрештою дослідники зосередилися на структурно-функціональному аналізі. Інституціоналісти приділяли основну увагу трансформації інститутів влади, оскільки вважали, що вони суттєво впливають на перебіг політичного процесу (на відміну від середовища, яке здійснює менш вагомий вплив), формують поведінку, а тому «важливо вивчати їхню історію — й задля неї самої, й задля розуміння, чому політичні агенти вдаються саме до таких дій у межах структури, в якій вони бачать себе»⁶. Тож відбувалося акценту-

вання ролі інституційної сфери в політичному процесі при «випаданні» інших аспектів.

Біхевіоральна методологія націлювала на використання таких дослідницьких інструментів, як опитування громадської думки, проведення анкетування (тобто тих методів, які дозволяли зібрати кількісні дані для подальшого аналізу) з метою вивчення, наприклад, поведінки, заяв політичних діячів (політичних суб'єктів), які були активними учасниками політичних процесів⁷. Для біхевіоралістів політичний процес поставав як наслідок поєднання політичних інтересів, політичних устремлень, політичної поведінки індивідів чи їхніх груп. Свого часу Д. Істон вказував, що багато хто з біхевіоралістів вважав, що у процесі дослідження значною мірою можна абстрагуватися від цінностей як безпосередньо самого вченого, так і суспільства у цілому: адже вважалося, що етичні оцінки та емпіричні пояснення спираються на різні типи суджень, які варто чітко розмежовувати та відділяти одне від одного⁸. «Біхевіоралісти приймали вихідне припущення позитивізму..., що дослідницька діяльність може бути вільною від цінностей або нейтральною у ціннісному відношенні... У наслідку моральні оцінки відійшли далеко на задній план серед дослідницьких пріоритетів політологів»⁹.

Д. Істон досить детально виділив недоліки, характерні для біхевіоралізму, вказавши на його спробу відійти від політичної реальності, відмежуватися від «особливої відповідальності» за застосування знань (яку має нести той, хто займається наукою професійно); вивчати не самого індивіда (мотивів та механізму його вибору), а умов, які впливали на дії людей, що могло призвести до того, що політична наука стала «безсуб'єктною та нелюдською» дисципліною; доводити, що лише біхевіоральний підхід вільний від ідеологічних настанов; оминати вивчення ціннісних аспектів політичних відносин; фрагментацію знання та ін.¹⁰

Найяскравішими дослідниками, які працювали переважно у рамках цього підходу були, найперше, представники Чикагської школи і, зокрема, П. Лазерфельд, Г. Лассвелл, Ч. Мерріамта ін. Серед їхніх напрацювань особливо привертають увагу дослідження Г. Лассвелла і, зокрема, його праця «Політика: хто отримує, що, коли, як»¹¹. Г. Лассвелл показав, що політика, політичний процес здійснюється в чийсь інтересах (найперше, еліти) з метою поділу/перерозподілу найрізноманітніших суспільних цінностей, благ і т. д.

Схожі ідеї віднаходимо у праці «Управлінський процес», автором якої був Д. Трумен. Він, зокрема, доводив, що політичний процес є боротьбою соціальних груп за владу та контроль за розподілом ресурсів у просторі та часі (тобто фактично йшов у руслі ідей, свого часу обґрунтованих А. Бентлі). Для цього процесу характерним було чергування рівноваги і нестійкості.

Щодо досліджень Ч. Мерріама, то вони викликають інтерес, найперше, з огляду на те, що він приділяв значну увагу проблемі, яку можна означити як «місце і роль в політичному процесі великих людей», лідерів. Зауваживши, що «лідерство — це один із основних факторів в організації життя, і його прояви повсюдно мають велике значення», Ч. Мерріам стверджував, що «велика людина» для нас не просто герой, якому варто поклонятися, ніби він якимось таємничим чином наділений напівбожественними якостями, але ця людина «є проблемою, ситуацією, яку необхідно вивчити і пояснити»¹². Тож його «біологічна спадковість, його соціальне оточення, його життєвий досвід, його набуті риси, вимірні настільки ретельно, наскільки можливо... — ось чинники, які допомагають зрозуміти велику людину, а також і менш велику, і майже велику»¹³. Таким чином, Ч. Мерріам був серед тих, хто закладав основи наукових досліджень, присвячених політичним лідерам.

Звертаючись до питання етапів вироблення та реалізації політики державою, варто згадати працю 1947 року Г. Саймона¹⁴, у якій автор запропонував свій погляд на прийняття рішень, як послідовність кроків — дослідження, розробка, вибір. Крім того, — дослідження Г. Алмонда та Г. Пауела, у якому вони запропонували своє бачення етапів здійснення політики: артикуляція індивідуальних та групових інтересів; їх агрегування у єдину позицію; вироблення політичного курсу; реалізація прийнятих рішень, контроль за виконанням¹⁵.

Прихильники структурно-функціонального підходу були зорієнтовані на виокремлення «структурних» аспектів соціальної системи, аналіз процесів, спрямованих на підтримку соціальних структур, розуміючи під структурою нормативні моделі поведінки, а під функцією — пояснення того, як ці моделі працюють як системи¹⁶.

Говорячи про біхевіоралізм і структурно-функціональний підхід, варто звернути увагу на дослідження Д. Істона, праці якого стали наслідком своєрідного поєднання біхевіоралістського та структурно-функціонального підходів і, головне, вчений став тим,

хто адаптував принципи і методи системного аналізу до вивчення політичного життя. Крім того, цінними є ідеї Д. Істона, викладені у праці 1965 р.¹⁷, і, зокрема, ті, що стосуються необхідності вивчення «оточення» вироблення та здійснення політики (тобто аналіз середовища)¹⁸.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про наступне. Період з початку ХХ століття до початку 60-х років доцільно виділити як *окремий етап* у розвитку досліджень політичного процесу (явищ, феноменів, процесів), оскільки тоді дослідники, *по-перше*, здійснили перші наукові спроби розробки теорій політичного процесу. На це, зокрема, були спрямовані зусилля В. Парето, який запропонував розглядати еліту як суб'єкта і рушійну силу політичного процесу, та А. Бентлі, для якого політичний процес став віддзеркаленням протистояння «груп інтересів». На політичний процес як на боротьбу соціальних груп за владу та контроль за розподілом ресурсів подивився на політичне життя Д. Трумен.

По-друге, в цей час з'явилися нові підходи до аналізу політики й політичного процесу: інституціональний, біхевіоралістський та структурно-функціональний, в межах яких плідно працювали Г. Лассвелл, Ч. Мерріам, Д. Істон та ін., запропонувавши нові погляди на політику — як на процес, у якому «хтось — щось — у певний час — за допомогою чогось» отримує. Крім того, була обґрунтована роль лідерства в політиці та проведено системний аналіз політичного життя (Д. Істон).

По-третє, було здійснено перші спроби витлумачення категорій для політичного аналізу (Г. Лассвелл, Г. Саймон, Г. Алмонд, Г. Пауел).

60-ті роки стали часом, який засвідчив, що у дослідженні політичного процесу сталися істотні зміни. Тож справедливим є зауваження П. ДеЛеона, про те, що дослідження політики має довгу історію, але коротке минуле: політика не просто привертала увагу мислителів, була в центрі уваги дослідників протягом останнього тисячоліття; втім, *систематичне* її вивчення триває *тільки впродовж кількох десятиліть*¹⁹.

Що дозволяє так твердити? Передовсім, звернемо увагу на спеціальні дослідження, присвячені еволюції змісту понять «політика» та «політичний процес»²⁰ в англійській та інших європейських мовах. У цих дослідженнях науковці наголошують, що у різні історичні періоди у різних народів (різними мовами) терміни мали відмінні «наповнення» (значення). Але сходяться на тому, що

«policy», «politics», «polity», «police» є похідними від «polis», міста-держави в стародавній Греції. Звертаючись до англійської традиції, дослідники відзначають, що тут упродовж століть вживалися терміни «policy» та «politics», але характерним є те, що з часом їхні значення «змістилися»: на зміну розумінню «policy» як «politics», та «politics» як «policy» прийшла ідея «policy» як політичного процесу, а її впровадження — як «управління» чи бюрократії²¹. Але при цьому, так би мовити, *остаточне розмежування* досліджень політики й політичного життя (процесу) відбулося *тільки* у 1960-х роках, бо з'явилася думка про те, що розуміння результатів політики вимагає набагато докладнішого аналізу процесів її формування, ніж той, до якого звичайно вдавалися дослідники політичного життя²². Але незважаючи на те, що відбулося певне розмежування понять, ситуація складається таким чином, що західні науковці і сьогодні твердять про те, що «politics» — «дуже близьке до «policy», і не легко їх розділити», особливо — на практиці²³, тобто здійснюючи вивчення конкретного політичного процесу, конкретної політики. Тому зрозумілим стає те, чому, наприклад, у «деяких основних європейських мовах вони й сьогодні не відрізняються: *politik* німецькою та *politique* французькою охоплюють значення обох англійських слів»²⁴. Крім того, варто взяти до уваги, що в сучасній англійській літературі, окрім «policy», «politics», вживаються такі словосполучення, як «policy process», «policy making process», «public policy», «political» і т. п., що відбиває різні відтінки, етапи творення, впровадження, аналізу політики та політичного процесу і разом з тим ускладнює пошук слів-відповідників для найточнішого їхнього перекладу іншими мовами (у т. ч. й українською). Все це утруднює й аналіз процесу концептуалізації поняття «політичний процес», «політика», дослідження ходу становлення теоретичних підходів до їхнього аналізу, на чому варто наголосити, переходячи до аналізу сучасної літератури.

Звернемо увагу ще на один момент: саме з 60-х років ХХ століття почав зростати масив наукової літератури, присвячений етнічним політичним процесам і, зокрема, з'ясуванню зв'язку між етнічною приналежністю особистості та її політичними пріоритетами²⁵. У коло наукових інтересів дослідників почали потрапляти різноманітні питання, пов'язані із формами взаємодії етносів і, насамперед, із природою та формами етнічних суперечностей та конфліктів²⁶ (В. Геслі, В. Фрімен, Ю. Мацієвський та ін.). На-

уковці дедалі активніше почали досліджувати націю як суб'єкт політики та звертатися до проблеми засад національної ідентичності²⁷ (У. Бімен, П. Брас, Д. Сміт), виникнення націоналізму як ідеології чи доктрини²⁸ (Д. Сміт, К. Майноуг), як соціального та духовно-культурного феномену, інституювання націй та національних рухів²⁹ (П. Альтер, Е. Геллнер, В. Коннор, Г. Сетон-Вотсон), питань постання етнічної солідарності³⁰ (М. Гехтер), політизації етносу³¹ (Ф. Гекманн, Дж. Ротшильд) тощо. Таким чином, з 60-х років сталося «урізноманітнення» учасників політичного процесу. Етноси, нації (пануючі та підкорені) почали розглядатися як творці процесів та субпроцесів у межах держав. Було обґрунтовано ідею про те, що взаємодія етносів/націй з метою задоволення інтересів, пов'язаних із їхнім політико-правовим, економічним, культурно-духовним статусом та перспективами є потужним джерелом конфліктів у соціумах.

Останні десятиліття ХХ століття покликали до життя нові методологічні підходи для аналізу явищ, феноменів політичного процесу. Зокрема, було здійснено спробу використовувати з цією метою теорію раціонального вибору, яка запропонувала своє бачення політичної поведінки, відповідно до якого особа виступала активним політичним гравцем, який має свої внутрішні настанови і обирає, як себе оптимально поводити у тій чи іншій ситуації. Щоправда, успіхи досліджень, як неодноразово відзначали науковці, були досить скромними.

80-ті роки ХХ століття стали початком проведення дискурсивного аналізу політики³², аналізу з позицій неоінституціоналізму, «груп інтересів» та «груп тиску», згодом — мереж, неокорпоративізму та ін. Варто звернути увагу на те, що, незважаючи на існування великої кількості аналітичних підходів до осягнення політичного процесу та постійну появу дедалі нових, вони використовуються, у першу чергу, для аналізу сучасного політичного процесу, а не історичного. Поява нових підходів пов'язана з необхідністю вивчення нових складних явищ, які характеризують політичний процес на зламі ХХ–ХХІ століття, насамперед у «старих» демократичних політичних системах та тих, які переживають трансформації у зв'язку з розпадом колишнього СРСР чи, наприклад, Югославії.

Характерно, що розроблені на Заході теорії та моделі аналізу політики, політичного процесу, виявляють свої обмеження під час вивчення аналогічних явищ, процесів у країнах «третього світу»,

на що, наприклад, звертав увагу ізраїльський дослідник Є. Дроп³³. Використовувати ж ці новітні підходи для аналізу «фрагменту» минулого політичного процесу тим більше можна тільки в якійсь частині, тобто беручи до уваги ті чи інші *елементи* (настанови) підходів. У зв'язку з цим продуктивною для використання виглядають думка Б. Петерс, Д. Даугта й М. МакКулок³⁴ про те, що розуміння природи політичного режиму є одним із «ключів» до осягнення процесу державної політики, та міркування Р. Хенселя щодо впливу суспільної структури на політику, політичні процеси³⁵. С. Ракоф та Г. Шафер у своєму дослідженні намагалися віднайти взаємозв'язок та взаємовплив внутрішньої та зовнішньої політики³⁶, що також ми візьмемо до уваги.

Окрему увагу дослідники приділяють проблемі впливу на політику, перебіг політичного процесу ідей, які «є засобом обміну і способом впливу, могутнішими навіть за гроші, голоси виборців чи зброю», «основою політичного життя»³⁷; використання символів, які незаперечно є «знаряддям політики» (в ролі яких можуть виступати, наприклад, оповіді про занепад та процвітання, синекдохи, метафори, цифри, людина, місце, пісня, подія, знак тощо)³⁸. У зв'язку з цим увагу привертає дослідження 1988 р. Д. Стоун³⁹. Вказуючи на специфіку вивчення політики, дослідниця говорить про необхідність розуміння «мов для постановки проблеми», оскільки «в кожній із цих мов є місце для морального конфлікту й знаряддя для вираження моральних цінностей, але не існує універсальної технічної мови для вираження проблеми, що дає вірні відповіді з погляду моралі. Опанувати ці мови — означає навчитися бачити проблеми з різних позицій і погодитися з припущенням, що політичні визначення звичайно не роблять точними ані факти, ані цінності. ... Саме за допомогою різних поглядів можна дійти такого розуміння проблем, що розкриває цінності та інтереси вичерпніше, усвідомленіше й точніше за будь-яке визначення»⁴⁰.

Існує окремий величезний масив літератури, присвячений дослідженню функціонування мови, її «здатності» впливати на мислення та сприйняття, і, зокрема, політизувати їх, бути своєрідним комунікаційним каналом в соціумах. З кінця ХІХ століття й впродовж ХХ у цій «мовознавчій ніші» працювало досить значне коло дослідників, починаючи від семіолога Ф. де Сосюра та його послідовників (у т. ч. Ч. Морріса, Р. Карнапа, А. Тарського та ін.) до політичних лінгвістів, серед яких назовемо, наприклад, таких науковців, як Дж. Лакофф, М. Джонсон та ін.

Вивчення політичного процесу з використанням різноманітних підходів поєднується з використанням традиційних методів. Серед них — *історичний*, за допомогою якого можливим є з'ясування генезису чинників, які виявлялися визначальними для виникнення тих чи інших явищ, ситуацій, змін у ході розвитку політичних процесів. Метод *порівняння* дозволяє порівнювати зміни, які відбувалися із суб'єктами (індивідами, групами, народами чи націями), явищами (конфліктами, кризами тощо) та інститутами в ході розвитку політичного процесу. Порівняння дозволяє виділити сталі та нестійкі (змінні) елементи, структури, функції в політичному процесі. Широко використовується метод *моделювання* (ситуації, процесу, явища), та метод *спостереження* (дій суб'єктів політичного процесу).

Узагальнюючи ситуацію, що склалася нині із дослідженнями політики/політичного процесу у колі західних науковців, звернемо увагу на зауваження Б. Гог'вуда і Л. Ганна про те, що терміном «політика» («policy») позначають достатньо обширну низку речей: поле діяльності, загальну мету чи бажаний стан справ, конкретні пропозиції, рішення уряду, формальну авторизацію, програму, результат, наслідок, теорію чи модель, а крім того, власне, процес⁴¹. Коли йдеться про «politics», то мається на увазі, як правило: політичний процес, політична боротьба, боротьба за владу, політичне життя тощо.

Таким чином, у 60-х роках ХХ століття розпочався новий етап у дослідженнях політичного процесу. Для нього характерним було наступне:

- відбулося, хоча й умовне, але все ж розмежування досліджень політики й політичного процесу;
- окрема увага науковців почала зосереджуватися на етнополітичній складовій політичних процесів у всій її складності; до уваги почали братися причини та підґрунтя конфліктності міжетнічної взаємодії, форми та засоби взаємовпливу й протистояння тощо;
- в останні десятиліття з метою глибшого та результативного осягнення поточного політичного процесу науковці почали залучати нові теоретичні підходи та інструменти. Як показує досвід, вони виявляють свою продуктивність під час аналізу, насамперед, демократичного політичного процесу, але потребують відповідної адаптації для вивчення недемократичних чи історичних його форм (фаз).

⁴¹ Дегтярев А. А. Основы политической теории. — М., 1998. — 239 с.

² Цит. за: Дегтярев А. А. Основы политической теории. — <http://www.politnauka.org/library/uchebnik/degtyarev.php>

³ Дегтярев А. А. Основы политической теории.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Историчний інституціоналізм // Короткий оксфордський політичний словник. — К., 2005. — С. 281.

⁷ Біхевіоризм // Там само. — С. 62–63.

⁸ Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. — М., 1997. — С. 15.

⁹ Там само.

¹⁰ Easton D. The Future of the Postbehavioral Phase // Contemporary Empirical Political Theory // Ed. by Manroe K. R. Berkeley et al. — 1997. — P. 15.

¹¹ Lasswell H. Politics: Who Gets What, When, How. — 2nd ed. with postscript. — Cleveland, 1958.

¹² Мэрриам Ч. Четыре американских лидера // Вестник Московского университета. — Серия 18. — 2003. — № 2. — С. 70, 71.

¹³ Там само. — С. 71.

¹⁴ Саймон Г. Ф. Адміністративні поведінка. — К., 2001.

¹⁵ Comparative Politics Today: A World View / Ed. by Almond G., Powell G. — N.Y., 1996. — P. 9–10.

¹⁶ Структурний функціоналізм // Короткий оксфордський політичний словник. — С. 663–664.

¹⁷ Easton D. A Framework for Political Analysis. — N. Y., 1965.

¹⁸ Ibid. — P. 110.

¹⁹ DeLeon P. Reinventing the Policy Sciences: Three Steps Back to the Future // Policy Science. — 1994. — V. 27. — P. 77–95.

²⁰ Див.: Heidenheimer A. Politics, policy and polizey as concepts in English and continental languages: an attempt to explain divergences // Review of Politics. — 1986. — № 1. — P. 3–30.

²¹ Парсонс В. Публічна політика. — С. 33.

²² Політики дослідження // Короткий оксфордський політичний словник. — С. 519.

²³ Колбеч Г. К. Політика: Основні концепції в суспільних науках. — К., 2004. — С. 81, 82.

²⁴ Там само.

²⁵ Див. про це: Parenti M. Ethnic polities and the persistence of ethnic identification // The American political science review. — 1967. — V. 61. — № 3. — P. 717–726.

²⁶ Хесли В. Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий // Полис. — 1996. — № 6. — С. 39–51; Freeman W. Functions of ethnic conflict and their contributions to national growth // Ethnicity and nation-building. — Beverly Hills, London, 1974. — P. 177–186; Matsiyevsky Y. Theo-

retical problems of the analysis of ethnic conflict // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. — К., 1999. — С. 267–269.

²⁷ Бимен У. О. Формирование национальной идентичности в условиях мультикультуризма // Полис. — 2000. — № 2. — С. 111–132; Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія. — 2-ге вид. — К., 2006. — С. 225–234; Сміт Д. Е. Національна ідентичність. — К., 1994.

²⁸ Див., наприклад: Сміт Д. Е. Доктрина та її критики // Націоналізм. — С. 104–118; Майноуг К. Анатомія націоналізму // Там само. — С. 119–155;

²⁹ Див., наприклад: Альтер П. Нація: проблема визначення // Націоналізм. — С. 273–282; Геллнер Э. Ниции и национализм. — М., 1991; Коннор В. Коли сфорсувалася нація? // Націоналізм. — С. 301–307 тощо.

³⁰ Див.: Hechter M. Internal colonialism: The celtic fringe in the british national development, 1536–1966. — London, 1975.

³ Гекманн Ф. Формування сучасного значення етнічності та виникнення етнічних меншин у процесі утворення національних держав // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи... — С. 31–37; Rothshild J. Ethnopolitics: A conceptual framework. — N. Y., 1981. — P. 1, 2, 6.

³² Див., наприклад: Лассвелл Г. Почему количественный метод? — <http://www.philology.ru/linguistics1/lasswell-07a.htm>

³³ Dror E. Public Policymaking Reexamined. — 2nd edn. — New Brunswick, N. J., 1989. — P. 105–119.

³⁴ Peters B. G., Doughtie J. C., McCulloch M. K. Types of Democratic Systems and Types of Public Policy // Comparative Politics. — 1977. — № 9. — P. 327–355.

³⁵ Henshel R. I. Thinking about Social Problems. — N. Y. — 1990.

³⁶ Rakoff S. H., Schafer G. F. Politics, Policy and Political Science: Theoretical Alternatives // Politics and Society. — 1970. — № 1. — P. 51–77.

³⁷ Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво вироблення політичних рішень. — Вид. 2-е, переробл. та доповн. — К., 2001. — С. 19, 35.

³⁸ Там само. — С. 114.

³⁹ Див.: Стоун Д. Парадокс політики. — К., 2001.

⁴⁰ Стоун Д. Парадокси політики. — С. 113.

⁴ Hogwood B. W. Gann L. A. Policy Analysis for the Real World. — London, 1984. — P. 13–19.